

Тема 12. ЗМІНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА АДМІНІСТРАТИВНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVIII ст.

(2 год.)

План

1. Обмеження влади лівобережних гетьманів.
2. Ліквідація козацького полкового устрою.
3. Посилення імперських бюрократичних структур. Зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель.

Література:

а) основна

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). – Видання друге. Київ: Глобус, 1992. С.159–211. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007281>

Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1768–1830. Київ, 1996. С.72–96, 184–196. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Kohut_Zenon/Rosiiskyi_tsentralizm_i_ukrainska_avtonomiia_Likvidatsiia_Hetmanschyny_1760-1830/

б) додаткова

Гуржій О. Українська козацька держава другої половини XVII – XVIII ст. кордони, населення, право. Київ, 1996.

Гуржій О.І. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.

Гуржій О.І. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013482.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0

Тексти до інтерпретації

Уривок з настанови Катерини II князю О.О.В'яземському, при вступі його на посаду генерал-прокурора 1764 р.

Треба викоренити звихнену думку (українців), за якою вони вважають себеокремим народом, іншим від тутешнього (російського). Мала Росія, Лівонія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки в ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли [...].

(Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. Київ; Чернівці, 2008. С.248)

З таємної настанови Катерини II П.О.Румянцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором, листопад 1764 р.

2. Тамтешні єпархіальні архієреї, хоча й зобов'язані за своїм званням і за силою духовного регламенту турбуватись про дотримання закону божого, так само й про

поширення добрих установ серед простого народу і про більше вкорінення страху божого, і ви з належним розглядом, громадською владою іноді допомагаєте, добре знаючи, що справжній страх божий є перший засіб до зниження намірів і схильностей до пороків і злодіянь і, навпаки, до вкорінення в людях добронравності і чесності.

Тому належить вам уміло приглядатись до них і до їх підлеглих, щоб різного роду хитруваннями заскнілого у них властолюбства не виходили поза належну їхньому санові межу, поширюючи іноді свою духовну владу над світською, іноді також розсіваючи серед простого і забобонного народу різні корисні для їхніх намірів, а загальному спокою шкідливі плевели¹ під виглядом закону божого і благочестя, як про це згадується в духовному регламенті.

Скромна у цьому і дбайлива обережність ваша буде тим потрібнішою, бо про становище малоросійських монастирських і духовних маєтків остаточного визначення ще не зроблено і тамтешнє духовенство самовільно ними володіє і користується

3. Необхідна потреба полягає в тому, щоб було відомо урядові і вам точна кількість народу малоросійського, тобто як людей, належних до військового чину під різними званнями, так і посполитих міщан і купців...

На початку таємної вам настанови між іншими непорядками, що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто може повірити) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що більше того, звідси відпускають туди по 48 тис.крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тягарем, аніж займати вигідне становище, отже, поряд з іншими виправленнями необхідно, під якою б то не було назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, між іншим, і цілком певна відомість про кількість малоросійського народу. Задля цього, ввійшовши у всі подробиці тамтешніх справ, дізнавшись про безладдя бувших там дотепер правлінь і причини, від яких вони виникли; і розсудливо розміркувавши про засоби їх виправлення, про користь для держави, про стан землі і людей, а також про їх права, і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї, чи не зможете ви висловити нам вашу думку, на якій підставі і яким чином встановити нову по всій Малоросії ревізію та й зручніше її б здійснити?

4. Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходити з відомої завжди суми, доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам докладати вашу велику старанність тамтешній народ усіма можливими способами привести до того, щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете ви незліченні непорядки, які впливають із застарілої загальної невпорядкованості і від зухвальства начальників, які віддають перевагу своїй ній користі перед користю народу і перед прямим служінням вітчизні. Не без здивування побачите ви прибутки військового скарбу, тобто наші казенні, самовільно розкраденими; народ, з якого вони збираються, – розореним, військо, на утримання якого вони призначені, в такому поганому стані, що ледве чи варте воно імені того, і багато просторих земель, записаних на військовий уряд тамтешніх полків, свавіллям і жадобою головних і нижчих чиновників у їх вотчини оберненими. Словом сказати, майже одне тільки ім'я носила дотепер Мала Росія як знатна провінція, що належить до обширної Російської імперії.

За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яких вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те поняттях простого

¹ Переносно – погляди

люду, а з боку чиновних людей – пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, а більш різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи, часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.

(Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. Київ, 1959. С.533–535)

Уривок з маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі 3 серпня 1775 р.

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, ..що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійські губернії, вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, більше того – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього до 8000 душ, включаючи сюди й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорятися їх сваволі...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії² тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим саму основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамопитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно обновлювати і збільшувати їх кількість. Даремно тут пояснювати, наскільки негожим було б здійснення цього злодійського заміру, як з огляду на безпеку суміжних до Запорожжя жител і сіл, так і з огляду неминучого убутку числа наших вірних підданих.

...Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже із усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику

² Лівобережної України.

наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорозької Січі з її політичним спотворенням, значить, і козаків цього імені. Місця жител і тамтешні угіддя ми залишаємо, зараховуючи їх за здатністю до Новоросійської губернії. Доручаєм при новому влаштуванні особливе опікунство заснованому там нашому урядові...

(Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. Київ; Чернівці, 2008. С.251–252)

